

PRILOG POZNAVANJU I TUMAČENJU IKONOGRAFIJE BOŽICE DIJANE U ILIRIKU

JULIJAN MEDINI
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 73.04
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1983-10-6

U prikazivanju božice Dijane u Iliriku prisutna su četiri ikonografska tipa. Prvi tip jest tradicionalna grčko-rimska ikonografija Artemide-Dijane u lovačkom odijelu i opremi sa psom i košutom (jelenom). U unutrašnjim oblastima Ilirika, posebno kod Delmata, taj je ikonografski tip označavao i autohtono božanstvo šuma i lova (bilj. 2,3).

Drugi tip također je grčko-rimski. Artemida-Dijana s bakljama u rukama i mjesječevim srpom je ekvacija mjeseeve božice Hekate (bilj. 8).

Treći je tip sasvim autohtonog karaktera, a potvrđen je na dva reljefa s Glamočkog polja (bilj. 9). U toj se ikonografiji božica javlja s dvije adorantice, odnosno sekundarnim božanstvima (*Silvanae* — bilj. 10) i s autohtonim Silvanom. Visoko uzdignute ruke s granama crnogoričnog i bjelogoričnog drveta označavaju to božanstvo kao božicu plodnosti šuma i vegetacija. Taj stav, međutim, upućuje i na moguću vezu s nekim orijentalnim bogovima. (bilj. 13).

Četvrti tip ikonografije Dijane, potvrđen samo na jednom reljefu iz Ridera (bilj. 15), gdje je Dijana prikazana sa Silvanom i Merkurom u liku *Artemis elafebole* u znanosti se dovodio u vezu s mitraizmom (bilj. 16). Detaljna analiza osobina motiva Mitre tauroktona na reljefima iz Ilirika isključuje tu mogućnost, jer mitričkih tauroktonija A podtipa, koje su jedino mogle biti uzor takvoj ikonografiji Dijane (bilj. 20) u Iliriku uopće nema u čistom obliku. Također ni mitričke tauroktonije mješanih AB i ABC osobina na teritoriji SFRJ (bilj. 24) nisu mogle biti pretpostavljeni uzori nastanku te Dijanine ikonografije, jer i one ne sadržavaju neke bitne osobine koje ima grupa Dijana s jelenom na reljefu iz Ridera (desna stražnja noga životinje je savijena pod tijelom, božica hvata jelena za rogove — a što je sve prisutno u A podtipu mitričkih tauroktonija). Na temelju kronoloških osobina upotrebe tog motiva izvan mitraizma (odakle je i bio preuzet u ikonografiju Mitre tauroktona) zaključuje se da je motiv Dijane iz Ridera (*Artemis elafebole*) utjecaj grčke kulture, koji se ostvario nekoliko stoljeća nakon što su južni Iliri i Delmati prihvatili ikonografiju Artemide lovkinja u prvom ikonografskom tipu i izjednačili je sa svojom božicom plodnosti vegetacije (bilj. 38).

Kult božice Dijane u Iliriku potvrđen je brojnim natpisima i skulpturama među kojima je najviše reljefa¹. Na temelju epigrafičkih izvora poznati su njeni epiteti a u izvjesnoj mjeri i etničke, socijalne i regionalne dimenzije njenog kulta u pojedinim blastima Ilirika, dok su reljefi omogućili proučavanje božičine ikonografije i slijedom toga osobina njene naravi. Na reljefima je božica često prikazivana u zajednici s nekim drugim božanstvima, a osobito sa Silvanom. Iako još uvijek nije napisana cjelovita sinteza o Dijaninu kultu u našim krajevima, zahvaljujući radovima više autora, od kojih su neki imali izvjesna sintetička obilježja, posebno u odnosu na određeni teritorij², ipak je pouzdano moguće raspravljati o nekoliko ikonografskih tipova u prikaziva-

¹ Izvore i njihovu interpretaciju za Dijanin kult u Iliriku do 1933. godine donosi R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 57-58.

nju Dijane na tlu Ilirika². Dijelovi te raznovrsne i u nekim elementima sasvim osebuje ikonografije, a dijelom i Dijanine karakteristične veze s drugim božanstvima nastajali su u toku specifičnog razvoja tog božanstva i njegovog kulta u pojedinim etničko-teritorijalnim i socijalnim sredinama u Iliriku u vremenskom rasponu od rane do kasne antike.

Najčešći prikaz Dijane u Iliriku jest tradicionalna grčko-rimska ikonografska shema u kojoj božica ima osobine i lik grčke Artemide u lovačkom odijelu i opremi (kratki i visoko potpasani hiton, visoke čizmice s posuvraćenim sarama, luk u ruci, a na leđima tobolac sa strijelama). Uz nju je najčešće pas i ponekad košuta odnosno jelen. Taj je način prikazivanja Dijane u Iliriku, kao i drugdje u antičkom svijetu, imao nekoliko varijanata (božica stoji i vadi strijelu, božica u trku vadi strijelu iz tobolca, božica s pratnjom — košutom (jelenom) i psom, odnosno samo s jednom životinjom i dr.)³. U kvalitativno pogledu — a ta činjenica dijelom odražava i široki socijalni raspon njenog kulta — takvi Dijanini reljefi u Iliriku uglavnom su djela osrednje i niže kvalitete, a nisu rijetke ni sasvim primitivne tvorevine koje su sami vjernici učinili i kao zavjete darovali božici. Jedna od bitnih osobina upotrebe te ikonografske sheme jest da je ona označavala i rimsku Dijanu, u obalnim gradovima gdje je bilo dosta Grka i grčku Artemidu, a u unutrašnjim ilirskim prostorima, naročito kod Delmata, epihorsku božicu plodnosti šuma i polja i vladaricu divljih životinja. Naime, u procesu romanizacije domaće se ilirsko božanstvo *interpretatione romana* poistovjetilo s rimskom Dijanom i u toj simbiozi izgubilo svoje ime (odnosno imena) na najvećem dijelu ilirskog teritorija.⁴ Međutim, znatno prije završetka rimske okupacije Ilirika u po suštini sličnom procesu i pod utjecajem grčke religije posredstvom najprije trgovačkih veza a zatim i grčkih kolonija na istočnom Jadranu ilirska božica je na dalmatskoj teritoriji i kod južnih Ilira dobila lik grčke Artemide (*interpretatione graeca*).⁵ Od lokalnih elemenata u toj ikonografskoj shemi prisutna je, i to samo na nekoliko reljefa izrazito delmatske provenijencije, uska i dugačka marama koja vijori iznad božičine glave⁶. Kronološki sadržajni, ikonografski i drugi aspekti tog procesa obavijeni su tamom, a bez mnogo nade da će novi nalazi jasnije osvijetliti njegov tok, etape i osobine⁷.

⁹ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, str. 83-91; M. Zaninović, »Kult božice Dijane u Senjima«, *Senjski zbornik*, IX/1981-82, str. 43-52.

³ Za taj i druge načine prikazivanja Dijane u grčkom kulturnom reljefu od kojeg je rimski preuzeo gotove ikonografske sheme, usp. Schreiber, s. v. Artemis u W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, coll. 594-608. Za pregled spomenika i varijante u Bosni i Hercegovini usp. E. Imamović, *sp. dj.*, str. 332, br. 39; 333, br. 40; 336, br. 46.

⁴ Ime te božice sačuvano je samo na području Topuskog i to na žrtvenicima posvećenim *Vidaso et Thanae* — ilirskom božanskom paru ekvivalentu rimskih božanstava *Silvanus et Diana* (usp. A. Mayer, »Die illyrischen Götter Vidasus und Thana«, *Glotta*, 31/1951, str. 235 i dalje).

⁵ D. Rendić-Močević, »Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata«, *GZM*, 10/1955, str. 29.

⁶ E. Imamović, *sp. dj.*, str. 328, br. 32 (Suhaća); str. 326, br. 29 (Livno).

⁷ Po prirodni analogan proces izjednačavanja Diane s Artemidom na tlu Italije bio je završen u VI. stoljeću s. e. (A. Michels, s. v. Diana, u *RAC*, III/1957, col. 968. U Iliriku to se je dogodilo znatno kasnije nego u Italiji, možda ne prije

Drugi ikonografski tip prikazivanja Dijane u Iliriku također je klasičnog karaktera. Radi se o prikazu Artemide — (Dijane) — Hekate izvedenom u punoj skulpturi koja je otkrivena u Klaudijevoj veteranskoj koloniji Ekvumu (*Aequum*). Božica je prikazana u stojećem stavu, odjevena u peplos ispod kojega je dugi hiton, u svakoj ruci ima po jednu baklju, a iza ramena proviruju završeci mjesečevog srpa. Ta Diana Artemida s mjesečevim srpom i bakljama u rukama ekvacija je mjesečeve božice Hekate, jedne od vladarica podzemlja⁸.

Treći tip Dijanine ikonografije u Iliriku sasvim je autohtonog karaktera, jer i svjedočanstva o njemu potječu iz jedne izrazite epihorske sredine, tj. iz jednog dijela Glamočkog polja (Opačići)⁹.

Dalmatinska božica prikazana je u hijeratskom stavu s uzdignutim rukama u kojima ima grane dvije različite vrste drveća (jednu sa srcolikim listovima, a drugu s igličastim listovima). Odjevena je u ilirsku nošnju s kratkom zvonolikom haljinom nalik hitonu s pojasom, a glava joj je pokrivena velikom maramom koja se spušta na ramena. U kulturnim slikama nema životinjskih pratilaca (košuta — jelen, pas), ali se zato na jednom reljefu pojavljuju dvije ženske osobe čiji stav, položaj uz božičino tijelo i dimenzije u odnosu prema liku božice pokazuju da se radi o božičinim pratilecama odnosno sekundarnim božanstvima¹⁰. Nedostatak i najmanjih tragova ikonografije klasične Dijane (Artemide), odnosno sasvim samosvojna i za klasičku ikonografiju te božice sasvim netipična rješenja (stav, položaj tijela) i atributi (grane stabala), prateće osobe u kulturnoj slici¹¹ pokazuju da je u pitanju autohtona ikonografska varijanta prikazivanja delmatske božice čije ime nažalost ni na tim reljefim nije zabilježeno¹². No, da li je u pitanju ikonografska shema epihorskog božanstva koja je već u predrimskom vrijeme bila formirana i kao takva raširena na Glamočkom polju a možda i u drugim regijama delmatskog područja, ili je to — budući da se radi o ikonografiji koja je utvrđena samo na dva izolirana reljefa — samo jedna slučajnost uvjetovana primitivnom izradom oba reljefa za kultne potrebe samog autora odnosno njegove obitelji i rodbine, ili nekim drugim razlogom?

početka grčke kolonizacije istočne obale Jadrana. Vjerojatno je ta ikonografija bila najprije prihvaćena u južnim ilirskim oblastima gdje se lik Artemide nalazi na novcima ilirskih vladara u posljednjim razdobljima samostalnosti.

⁸ Schreiber, sp. dj. coll. 571-572. S obzirom na karakter, etničku i kulturnu *facies* Ekvuma, koji je bio veteranska kolonija, nema opravdanja u toj ikonografskoj koncepciji nalaziti mogućnosti simbioze rimske božice s ilirskom Thanom (M. Abramić, »Antike Kopien griechischen Skulpturen in Dalmatien«, *Festschrift für Rudolf Egger*, I, Klagenfurt 1952, str. 317-322). Taj je grad i s kraja II. stoljeća, kada se ta skulptura datira, ostao za okolne delmatske krajeve središte rimske kulture i romanizacije.

⁹ D. Sergejevski, »Dijana i Silvan. Dva reljefa iz Opačića (Glamočko polje)«, *GZM*, 41/1929, str. 98-99, br. 2 (T IX), br. 3 (T X).

¹⁰ Kao adorantice interpretira te likove D. Sergejevski, sp. dj., str. 99. D. Rendić-Miočević (sp. dj., str. 30) pretpostavlja da se može raditi i o prikazu Silvanâ (*Silvanæ*).

¹¹ Na autohtonu prevenijenciju upućuje i prikaz Silvana s tipičnim i najčešćim atributima ilirskog Silvana na jednom od ta dva reljefa (D. Sergejevski, sp. dj., br. 2, T IX).

¹² Moguće je da je ono bilo uklesano na natpisu koji je bio otkriven skupa s oba reljefa a kasnije je izgubljen (D. Sergejevski, sp. dj.).

S obzirom na elemente same skulpture pretpostavka o nastanku te ikonografske koncepcije kao posljedica rada nevještog i neukog majstora nema osnova. Premda oba reljefa zaista pripadaju veoma rustičnoj i primitivnoj skulpturi, koncepcija u cjelini, posebno stav božice, a zatim i odnosi među likovima na oba reljefa (Dijana s pratilicama, Dijana sa Silvanom) pokazuju da je izvođač poznavao neke osnovne kanone prikazivanja domaćih i rimskih božanstava (kako to npr. pokazuje izvedba Silvanova lika), ali i nekih orijentalnih božanstava. Naime, neki elementi jedne kultne slike (Dijana s pratilicama), a u prvom redu stav božice s visoko uzdignutim rukama u kojima drži attribute, veoma su nalik hijeratskom stavu nekoliko orijentalnih bogova i božica čiji su kultovi bili poznati i u našim krajevima u antici¹³. S druge strane samosvojnost i netipičnost te ikonografije, koja je uz to potvrđena samo u jednom dijelu Glamočkog polja, pruža temelja i za pretpostavku da je u pitanju jedna zaista lokalna ikonografija koja je nastala već u predrimsko doba na području Glamočkog polja i tu ostala izolirana ne šireći se u druge delmatske krajeve.

U odnosu prema dva prethodno navedena klasična grčko-rimska načina prikazivanja Artemide-Dijane na reljefima iz Opačića, bitne osobine naravi tog božanstva su tretirane na sasvim drugi način odnosno prikazane s drugim atributima i kombinacijama atributa i partilaca. Naime, nedostatak lovačkih atributa (luk, tobolac sa strijelama, odnosno strijela u ruci, pas) te jelena (košute) očigledno je ne definiraju kao vladaricu nad divljim životinjama. Nasuprot tomu, grane u njenim visoko uzdignutim rukama, uz koje je na reljefu Dijane s pratilicama prikazana i plosnata posuda (simbol vode?) prije svega dovode bitne osobine naravi tog božanstva u vezu s plodnošću zemlje a posebno vegetacije¹⁴. Ona je bila simbol moćnih i tajnovitih snaga koje su davale život i osiguravale rast bjelogoričnom (grana sa srololikim listovima) i crnogoričnom (grana s igličastim listovima) drveću od čega u krajnjoj liniji zavisi i sav ostali biljni i životinjski svijet u sredinama gdje žive njeni štovatelji.

Četvrti tip ikonografije božice Dijane potvrđen je samo jednim reljefom iz antičkog Rīdera (sl. 1)¹⁵. Na tom su reljefu uz Dijanu prikazani Silvan i Merkur. Kao što je poznato Silvan se često u unutrašnjim oblastima Ilirika prikazuje na kulturnim i zavjetnim reljefima u društvu s Dijanom, ali je prvi put na tom reljefu uz Dijanu i Silvana

¹³ Nisu li uzdignute ruke božanstva s atributima (kao što je to posebno istaknuto u ikonografijama Jupitera Dolihena, Junone Dolihene, Mitre petrogenesa, Jupitera Heliopolitanskog i nekih drugih orijentalnih božanstava) bile razlogom zaključku D. Sergejevskog (*sp. dj.*, str. 99) na kraju opisa reljefa Dijane s dvije partilice: »Cela ta kompozicija ima za Grčko-rimsku religioznu plastiku nešto tuđinsko; mi bi rekli ima više barbarski, istočnjački karakter».

¹⁴ D. Sergejevski, *sp. nj.*, božanstvo vegetacije; D. Rendić-Miočević (*sp. dj.*, str. 30) na temelju atributa određuje autohtonu Dijanu »kao božanstvo šuma«.

¹⁵ M. Abramčić, »Nekoliko skulptura antiknih božanstava«, *VAHD*, 50/1932, str. 49-52, T IV, sl. 1 s pretpostavkom da je reljef u zbirku A. Lukanovića dospio iz Narone. Kasnije je isti autor u radu »Antike Kopien«, str. 323, ne navodeći razloge naveo podatak da je reljef iz okolice Šibenika, da bi nedavno Z. Gunjača, »Reljef Silvana Messora iz Rīdera« *VAHD*, 70-71/1968-69, str. 183-4 u ostavštini Luke Jelića, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, utvrdio da je reljef nađen u Danilu Birnju nedaleko od lokve Biraštica.

na tlu Ilirika prikazan i Merkur. Dijana je prikazana u trenutku kada obara jelena. Odjevena je u kratki i potpasani hiton, a kratki joj plašt vijori iza leđa. Desna noga je opružena i oslonjena na tlo iza životinje dok je lijevom savijenom u koljenu uprla u leđa životinje i svom je snagom pritišće prema tlu. Lijevom je rukom uhvatila jelena za lijevi a desnom za desni rog. Pas je skočio i hvata jelena za desno uho. Jelen je u borbi za život visoko uzdignuo vrat, noge su mu savijene pod tijelom, osim prednje lijeve noge koja ispružena prema naprijed iskazuje težnju životinje da se odupre pritisku.

Nastanak te u Iliriku jedinstvene ikonografske koncepcije u prikazivanju Dijane u znanosti je doveden u vezu s mitraizmom — perzijskom religijom čiji su materijalni ostaci, a među njima i kulturni i zavjetni spomenici s prikazom Mitre tauroktona, veoma česti na tlu provincije Dalmacije, Ilirika i ostalih dijelova SFRJ u kasnoj antici¹⁶. Do tog se zaključka došlo na temelju brojnih sličnosti u osnovnoj koncepciji i izvođenju niza detalja u motivu Mitre tauroktona i Dijane na reljefu iz Danila Birnja: oba božanstva (Mitra i Dijana) imaju sasvim isti stav u momentu hvatanja i obaranja životinje (bika, odnosno jelena) na zemlju, na sasvim su isti način uhvatili životinje i obojici se iza leđa vijori kratki plašt. Životinje su također obrađene na gotovo istovjetan način s obzirom na položaj nogu i odnos prema božanstvima.

Ukoliko bi se pouzdano dokazalo mišljenje o nastanku takve Dijanine ikonografije prema motivu Mitre tauroktona, to bi bilo od velikog značaja za proučavanje nekih osobina razvoja antičkih religija u Iliriku. Ta bi činjenica, naime, obogatila dosta skroman fundus podataka o vezama između autohtonih, rimskih i orijentalnih božanstava na tom području Rimskog Carstva¹⁷, jer bi to bila prva potvrda dodira između Dijanina kulta i mitraizma u toj regiji. To bi pak otvaralo prostor analizi mogućnosti dubljih sinkretističkih prožimanja u kultovima, a možda i u doktrinama Dijane i Mitre koja su stajala iza te pretpostavljene zajedničke ikonografije. U tom su se pravcu i kretala razmišljanja o razlozima nastanka te Dijanine ikonografije¹⁸.

Međutim već je objavljivač reljefa iz Danila Birnja, Mihovil Abramčić upozorio na postojanje i drugih likovnih predložaka u klasičkoj i helenističkoj umjetnosti koji bi mogli biti uzroci nastanka takve ikonografije u Dijanovu kultu.¹⁹ Primjeri te ikonografije, koje je Abramčić sumarno naveo, ne pripadaju repertoaru ni Dijaninih (Artemidinih) ni Mitrinih spomenika. Ne proširujući na ovom mjestu broj božanstava

¹⁶ L. R. Campbell, »Typology of Mithraic Tauroctones«, *Berytus*, 11/1954, str. 18: »perhaps under Mithraic influence«; D. Rendić-Miočević, *GZM*, 10/1955, str. 34: »nema nikakve sumnje da ga je (motiv, J. M.) preuzeo iz Mitrine ikonografije«; B. Gabričević, »Kult žrtvenog pepela u Salonici«, *VAHD*, 61/1959, str. 115: »reljef Dijane sa Silvanom i Merkurom ikonografski je koncipiran tako da je nemoguće isključiti mitrički utjecaj«. U istom smislu D. Rendić-Miočević istražio je ikonografiju Dijane na reljefu iz Danila Birnja i u diskusiji na *Simpoziju o Ilirima u antičko doba*, ANUBiH, posebna izdana, knj. 5, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967, str. 180.

¹⁷ O nekim oblicima prožimanja autohtonih i orijentalnih religija na tlu provincije Dalmacije usp. J. Medini, »Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Domesti* (u tisku).

¹⁸ D. Rendić-Miočević, *GZM*, 10/1955, str. 34.

¹⁹ M. Abramčić, *VAHD*, 50/1932, str. 49.

u čijoj se ikonografiji na taj ili veoma sličan način koristio motiv hvatanja i ubijanja životinje, želim ukazati na činjenicu da su i rezultati novijih proučavanja mitričkih spomenika pružili nove argumente za rješavanja pitanja provenijencije ikonografije Dijane na reljefu iz Ridera.

Osnovu tih rezultata čini kategorizacija i tipološka analiza mitričkih reljefa koju je učinio LeRoy Campbell. Za rješenje problema nastanka Dijanine ikonografije na našem reljefu posebno su značajni zaključci tog autora koji se odnose na kategorizaciju glavnog motiva mitričke ikonografije — Mitre tauroktona u 5 tipova koje je iz formalnih razloga nazvao podtipovima (»Subtypes«)²⁰. Bitne ikonografske osobine Dijane na riderskom reljefu i na prvi pogled upućuju na sličnosti s A podtipom mitričke tauroktonije prema Campbellovoj podjeli. Naime, u tom su podtipu bikove stražnje noge savijene pod tijelom životinje, Mitrino desno stopalo je položeno na tlo u priličnoj udaljenosti iza bikova tijela, a Mitra je uhvatio bika za rogove. Uz nedostatak škropiona to su ujedno najbitnije osobine podtipa A, jer na ostalim podtipovima koji pripadaju toj kategoriji tauroktonija²¹ desna stražnja noga bika je ispružena daleko iza tijela, na nju je (na kopito ili na gležanj) obvezno čvrsto oslonjena Mitrina noga, a Mitra je uhvatio bika ne za rogove nego za njušku, odnosno nozdrve. Od drugih osobina podtipa A, koje u komparaciji imaju određenu vrijednost, jest frontalni položaj Mitre, posebno izražen obradom njegovih bokova i lijeve noge koja savijena na bikovim leđima snažno koljenom pritišće životinju prema dolje a ne, kao na većini ostalih relevantnih podtipova tauroktonije, bočno, odnosno malo unazad²². Navedene analogije pokazuju da je jedino podtip A Mitre tauroktona mogao biti pretpostavljeni uzor iz kojeg je mogla nastati ikonografska koncepcija Dijane na reljefu iz Danila Birnja. Zbog svojih bitnih karakteristika svi ostali podtipovi mitričkih tauroktonija ne mogu biti uzeti u obzir kao eventualni uzori nastanka te Dijanine tauroktonije.

Međutim, u relativno brojnom mitričkom materijalu iz Ilirika i drugih rimskih provincija na teritoriji SFRJ nema niti jednog mitričkog reljefa ili pune skulpture s motivom Mitre tauroktona koji ima osobine čistog A podtipa²³. Čak ni u Saloni, gdje je nađen zaista impozantan broj reljefa s tim motivom nema traga tom podtipu. S obzirom na taj relativno velik broj mitričkih reljefa s prikazom tauroktonije u Iliriku, nedostatak reljefa s motivom koji bi imao osobine A podtipa može se objasniti samo na jedan način: taj se podtip tauroktonije u čistom obliku uopće nije koristio u mitričkoj ikonografiji na tlu Ilirika i drugih provincija u SFRJ (Mezija, Panonija, Norik, Mace-

²⁰ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 17 i dalje

²¹ Toj kategoriji mitričkih tauroktonija pripadaju još podtipovi B i C. U podtipovima D i E položaj bika i odnos Mitre prema toj životinji je bitno drugačiji: u podtipu D bik je oslonjen na stražnje noge, a u E podtipu Mitra jaše na biku).

²² L. R. Campbell, *sp. dj.* str. 17.

²³ Usp. Katalog u: L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 45 i dalje; za pregled spomenika sa teritorija SFRJ usp. Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 15-79, a za provinciju Dalmaciju B. Gabričević, »Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie«, *Archaeologia ugoslavica*, 1/1954.

donia)²⁴. Na temelju Campbellovih rezultata razloži tomu mogu se naslutiti u pretpostavljenim teritorijalno-regionalnim i kronološkim osobitostima nastanka i razvoja tog podtipa. Prema tomu, mitrički spomenički i ikonografski repertoar u Iliriku ne sadrži ikonografski uzor za kojeg bi se argumentirano moglo pretpostaviti da je bio osnova nastanka ikonografije Dijane na reljefu iz Ridera.

Gornji rezultat teoretski ne bi isključivao pretpostavku o ostvarivanju veze takvog karaktera između Mitrine i Dijanine ikonografije u nekom drugom području Rimske države odakle bi u obliku importa reljefa ili koncepcije takva ikonografija dospjela na obalu provincije Dalmacije. No, osobine rasprostranjenosti i brojnost reljefa s tauroktonijom podtipa A u Imperiji, kao i zaključci do kojih je s tim u vezi došao Campbell, ne pružaju realnu osnovu toj pretpostavci. Naime, reljefi s čistim A podtipovima tauroktonije veoma su malobrojni (ukupno 6) i potječu pretežno s područja Crnog mora (4)²⁵, zapadne Male Azije (1) i Italije (1)²⁶. Ako se tome doda da je jedini nalaz tog podtipa Mitre tauroktona u Italiji posvjedočen na keramičkoj lampi — predmet koji je lako mogao biti importiran — onda je logičan zaključak Campbella o podrijetlu tog podtipa u zapadnim oblastima Male Azije²⁷. Na toj bi se osnovi moglo veoma oprezno pretpostaviti da je ta ikonografska koncepcija negdje na tom području bila preuzeta iz mitričke ikonografije u ikonografiju Artemide i odatle preko doseljenika i trgovaca dospjela u Dalmaciju. Međutim, takvo razmišljanje ne polazi od svih u znanosti poznatih činjenica relevantnih za rješavanje tog problema koji je usko povezan s pitanjem vremena i regije nastanka motiva Mitre tauroktona što još uvijek nije definitivno riješeno²⁸. Činjenica je, naime, da su na tlu antičke Grčke tokom razvoja kulturnog reljefa u klasičkoj i helenističkoj skulpturi pojavila mitričkoj tauroktoniji analoga ili veoma slična ikonografska rješenja znatno prije afirmacije mitraizma na Sredozemlju pa je stoga sigurno da je mitraistička umjetnost i ikonografije iz tih predložaka i stvorila motiv Mitre tauroktona u onakvu obliku i s osobinama kakav je kasnije postao poznat diljem Rimskog Imperija sa svim svojim podtipskim varijantama²⁹. Drži se da je arhetip svih takvih rješenja u helenističkoj skulpturi bio motiv krilate Nike kako ubija bika (*Nike bouthutosusa*)³⁰. Od poznatijih primjera takvih izvedbi u helenističkom vremenu poznate su tera-

²⁴ Neke osobine tauroktonije A podtipa nalaze se na tauroktonijama miješanih osobina AB, odnosno ABC podtipova kakvih ima u našim krajevima (Jajce, Ptuj, Pula — usp. L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 45-46, br. 21; 22, 24, 28, 77). Međutim, u niti jednom od motiva tauroktonije na tim reljefima nije preuzeta ona bitna komponenta A podtipa tauroktonije koju nalazimo u ikonografiji Dijane iz Ridera, a to je pod tijelo savijena desna stražnja noga koja je i na tim reljefima ispružena.

²⁵ Dva pantikapejska reljefa na keramičkim predmetima u posljednje se vrijeme interpretiraju i kao prikazi Erosa-Atisa (R. Turcan, *Mithra et le mithriacisme*, Paris 1981, str. 41).

²⁶ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 45.

²⁷ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 17. U tom smislu govori i raspored reljefa s tauroktonijama miješanih osobina podtipova AC.

²⁸ O stanju problema usp. R. Turcan, *sp. dj.*, str. 40-43.

²⁹ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, Paris 195, str. 165 i d.

³⁰ F. Cumont, »Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra I«, Bruxelles 1899, str. 179 i dalje

kote iz Myrine (*Nike bouthutousa*)³¹. Zatim je taj motiv kao sastavni dio ikonografije nekoliko božanstava (Nike, Eros, Artemida, Heraklo)³² nastavio živjeti sasvim neodvisno o mitraizmu. Za našu analizu posebno je značajna skulptura Artemide kako hvata jelena (*Artemis elafebole*) sa Delosa, koja je po sadržaju sasvim identična motivu Dijane s jelenom na reljefu iz Danila Birnja³³. U smislu širenja tog motiva izvan klasične Grčke govorila bi i njegova upotreba u Artemidinoj ikonografiji (*Artemis elafebole*) na reljefima iz antičke Makedonije³⁴. U carsko vrijeme, posebno od Trajana i Hadrijana motiv *Nike bouthutousa* doživljava svoju reafirmaciju sasvim neovisno o razvoju mitraizma³⁵ i dapače odlučujuće utječe na razvoj motiva Mitre tauroktona na tlu Italije i u Evropi³⁶.

Prema rezultatima provedene analize pretpostavka da je ikonografska koncepcija Dijane na reljefu iz Ridera nastala po uzoru na iko-

³¹ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 17; F. Cumont, *sp. dj.*, str. 181, fig. 12.

³² M. Bieber, *Sculpture of Hellenistic Age*, New York 1955, fig. 78, brončana skulptura Herakla kako obara jelena iz Palerma koja se pripisuje Lisipu. Položaj zadnjih nogu je izmijenjen u odnosu na reljef iz Ridera: desna je savijena pod tijelom, a lijeva je ispružena unatrag, ali je Heraklo ne pritišće svojom nogom, kao što je to na mitričkim tauroktonijama B i C podtipova. Isti stav ima životinja i na jednoj fragmentarnoj grupi (nedostaje božanstvo) iz kasnohelenističke epohe otkrivene u Rimu koja se definira kao Artemida i jelen (usp. D. Mustilli, *Il Museo Mussolini*, Rim 1939, str. 136, br. 12 T 85, br. 320.)

³³ J. Marcadé, *Au Musée de Delos, Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île, Paris 1969*, str. 219, Pl 41. Međutim desna stražnja noga životinje je ispružena unatrag, a nije savijena ispod tijela. Božanstvo ne stoji na gležnju, odnosno kopitu te noge, kao što je to slučaj u mitričkim tauroktonijama B i C podtipova. Inače je taj motiv jedna od varijanata prikazivanja Artemide kao Amazonke (kratki potpasani hiton, lovački pribor, kosa sakupljena i povezana u čvor [pundžu] na zatiljku) koji je bio korišten već sredinom V st., a nakon što su Strongylion i Praxiteles izradili dvije poznate skulpturske grupe (usp. Schreiber, *sp. dj.* coll. 602-604) on je postao naročito popularan u grčkom svijetu, odakle se proširio i na ilirsko tlo.

³⁴ Radi se o tri reljefa iz Filipija (Ch. Picard, *Les dieux de la colonie de Philippos. II Asie Mineure. — XII: Influences mithriaques, Revue de l'histoire des religions*, 86/1922, str. 184-188) uklesanih u stijenu u blizini Silvanova svetilišta. Na temelju nekih sekundarnih detalja kao i činjenice da takav način prikazivanja Artemide (kako hvata i obara jelena na zemlju pritišćući ga koljenom) nije uobičajen u Artemidinoj ikonografiji u Filipiju, Picard je pretpostavio da su ti prikazi, kao i druge takve helenističke i rimske skulpture, mogle nastati po uzoru na motiv Mitre tauroktona («simple contamination plastique»). L. R. Campbell, *sp. dj.* str. 17-18 je prihvatio Picardovu pretpostavku («perhaps under Mithraic influence») dalirajući te reljefe u I st. n. e. pozivajući se pri tome (str. 18, bilj. 1) bez osnove na Picarda.

³⁵ To pokazuju prikazi Viktorije kako žrtvuje bika na frizu bazilike Ulpije i međusnema na nosačima slavoluka iz Benevata.

³⁶ L. R. Campbell, *sp. mj.*, »It (B Subtype, J. M.) was created by sculptors who were under the strong influence of the Trajanic motive«. Međutim motiv je i tada nastavio život izvan mitričke ikonografije u kulturnom reljefu božanstava čiji je sastavni dio bio u klasično i helenističko vrijeme (Nike, Heraklo). Tako se prikaz krilate *Nike bouthutousa* nalazi na antičkim sarkofazima II. i III. stoljeća u Maloj Aziji (N. Himmelmann, *Sarkofage in Antaya*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes — und Sozialwissenschaften Klasse Jahrgang 1970, br. 8., str. 15-16, Taf. 11-14), a lik Herakla kako ubija lava nalazi se na lidijskom novcu iz Karakalina vremena (L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 17.)

³⁷ Ime zavjetodavca, koji je bio *ser(vus) C(ai) Honorati M. Abramić*, VAHD, 50/1932, str. 50) rekonstruirao u [Am]ian[th] us odnosno [Am]ian[th] us.

nografiju Mitre tauroktona u provinciji Dalmaciji i Iliriku nema osnove u mitričkim spomenicima s tog područja. Prema sadašnjem stanju poznavanja razvoja ikonografije u motivu Mitre tauroktona također nema temelja ni pretpostavka da je ta ikonografska koncepcija nastala po uzoru na ikonografiju Mitre tauroktona u nekoj drugoj regiji izvan Ilirika odakle bi kao import dospjela u Rider. U pitanju je, dakle, jedna originalna varijanta motiva Artemide koja hvata i ubija jelena (*Artemis elafebole*), poznata u helenističkoj i rimskoj umjetnosti ponajviše na području zapadne Male Azije i Egeje. Za preciznije utvrđivanje podrijetla te ikonografije potrebno je ostvariti detaljniji uvid i analitički obuhvatiti sve Artemidine spomenika tog ikonografskog tipa iz šireg područja antičke Grčke, Makedonije i Italije za što ovom prilikom nije bilo prostora. Budući da je zavjetodavac i naručilac reljefa bio rob najvjerojatnije orijentalnog podrijetla³⁷ teoretski je opravdano podrijetlo te ikonografije tražiti najprije u grčkim oblastima odakle su u Ilirik u carsko vrijeme stizale velike količine robova. U tom kontekstu na vrijednosti dobija grupa Artemide s jelnom s Delosa, koji je bio jedna od najvećih tržnica robova u antičkom svijetu, premda ikonografija Artemide elafebole s Delosae, kako je navedeno, ne odgovara u svim bitnim detaljima koncepciji Dijane na riderskom reljefu.

Prema tomu, po našem redosljedju, četvrti tip Dijanine ikonografije u Iliriku nije nastao kao rezultat ikonografskih, sadržajnih (doktrinarnih) veza Dijane s mitraizmom, nego je to bio, po svoj prilici, neposredan, utjecaj grčke kulture koji se ostvario nekoliko stoljeća nakon što su Delmati u drugačijim društveno-ekonomskim, političkim i kulturnim okolnostima prihvatili ikonografiju Artemide lovkinja (I ikonografski tip) izjednačivši je sa svojim božanstvom plodnosti vegetacije³⁸. Taj se ikonografski tip, možda i zbog tog što je u Iliriku postao poznat relativno kasno, nije proširio niti u autohtonim niti drugim etničkim i socijalnim sredinama.

³⁸ S obzirom na osobine skulpture i natpisa reljef potječe iz kraja II i III stoljeća. Usp: i G. Alföldy, *Die Personen namen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969, str. 218.

*Julijan Medini: ON THE IDENTIFICATION AND INTERPRETATION OF THE
ICONOGRAPHY OF THE GODDESS DIANA IN ILLYRICUM*

Summary

The goddess Diana is represented in Illyricum by four types of iconographic figure. The first, a Greco-Roman iconography, shows Artemis-Diana in hunter's attire accompanied by a hound and a deer. In inland areas of Illyricum, particularly among the *Delmatae*, this iconographic type also denoted the autochthonous diety of the woodlands and the hunt (fn. 2, 3).

Another type, also of Greco-Roman provenance, shows Artemis-Diana holding a torch and with a crescent moon and is equated with the moon goddess Hecate (fn. 8).

The third type is completely autochthonous in character and is attested to by two reliefs from Glamočko polje (fn. 9). In this iconography the goddess appears with two secondary adorer-goddesses *Silvanae* — fn. 10) and an autochthonous Sylvanus. The arms are raised high holding coniferous and deciduous branches which signify that this is the goddess of forest and plant fertility. This posture also points, however, to a possible connection with certain oriental gods (fn. 13).

The fourth iconographic type of Diana, found in one relief only, in Rider (fn. 15), shows Diana with Sylvanus and Mercury as the figure of *Artemis elafebole*. Scholars have related this to Mithraism (fn. 16). But detailed analysis of the traits of the Mithras-taurochthon motif in reliefs from Illyricum rule out this possibility. For in Illyricum pure subtype-A Mithraic taurochthones, the only possible model for such an iconography of Diana (fn. 20), are completely absent. Nor could the Mithraic taurochthones with mixed AB or ABC traits found on Yugoslav territory (fn. 26) have been the models from which this iconography of Diana originated, for they do not include some of the essential traits of the Diana group with deer represented in the relief at Rider (the animal's right hind leg is tucked under its body; the goddess is holding the deer by the antlers) all of which are present in subtype-A Mithraic taurochthones. Based on chronological considerations concerning the use of this motif outside Mithraism (from which the iconography of Mithras-taurochthon was taken), we conclude that the Diana motif from Rider (*Artemis elafebole*) is a manifestation of Greek cultural influence several centuries after the Southern Illyrians and *Delmatae* had accepted the first iconographic type of Artemis the huntress and identified it with their own goddess of plant fertility.